

І.І. Ярмошик
кандидат історичних наук
(м. Житомир)

Т.М. Мовчанівський і Бердичівський історико-культурний заповідник (20-ті роки ХХ ст): основні напрямки краєзнавчої діяльності.

Історичне краєзнавство України 1920-х років має багато яскравих, змістовних сторінок, наповнених енергійною працею по вивченню минулого нашої землі. Цей час був своєрідним злетом вітчизняної краєзнавчої науки, коли дослідженнями проблем регіональної історії займались провідні українські науковці – М. Грушевський, О. Грушевський, П. Тутковський, Д. Багалій, О. Баранович.

В складі кафедри історії України ВУАН діяли 4 спеціальні комісії “Порайонного вивчення України”. Працівники цих комісій підкреслювали, що “...історія України єсть сума земель, які зформувались під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов... і впливали на характер і напрям життя. І в інтересах історичної науки важно мати можливо правильне уявлення про життя цих районів” [1, с.15].

У цьому контексті важливим є внесок у вивчення історії Бердичева та населених пунктів тогочасної Бердичівської округи Тодося Миколайовича Мовчанівського та створеного і очолюваного ним Бердичівського соціально-історичного музею.

Ім'я Тодося Миколайовича довгий час не згадувалось в краєзнавчій історіографії. У 1938 р він був заарештований по звинуваченню в

приналежності до так званої української контрреволюційної націоналістичної організації. І хоч ніяких речових доказів вини не було виявлено, рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС від 8 травня 1938 р його було засуджено до вищої міри покарання. Після того ім'я талановитого дослідника не згадувалось, науковий доробок не аналізувався. 12 травня 1971 р Т. Мовчанівського було реабілітовано за відсутністю в його діях складу злочину. Лише останніми роками з'явилося кілька публікацій про основні віхи його життєвого і творчого шляху [2]. Однак, іще далеко не всі сторінки його творчої долі висвітлені. Дана стаття має на меті дослідити основні напрямки діяльності Т. Мовчанівського як працівника створеного ним Бердичівського соціально-історичного музею в 20-х р ХХ ст. Джерельною базою статті послужили матеріали Бердичівського філіалу Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), зокрема фонд Бердичівського історико-культурного заповідника (ф.р.- 621), які досить детально віддзеркалюють основні напрямки краєзнавчих пошуків Т. Мовчанівського та його колег працівників музею.

Тодось Миколайович Мовчанівський належав до нового покоління радянських істориків, які в 20-30- ті роки відстоювали соціальний напрям в історії та археології. Народився 9 травня 1899 р в с. Берестовець Уманського р-ну Черкаської області в сім'ї священика.

Наукову діяльність розпочав на початку 1920-х р під керівництвом Петра Петровича Курінного, на той час директора Уманського окружного музею. За його завданням збирав матеріали з українського фольклору та етнографії, обстежував архітектурні пам'ятки. Під керівництвом П.Курінного брав участь у розкопках Білогрудівського могильника та поселення біля с. Трипілля. Їх творчі стосунки тривали і в період роботи Т. Мовчанівського в Бердичеві. Зокрема в листі від 8.05.1926 р П. Курінний високо оцінював зусилля працівників музею та окрвиконкому

по збереженню архітектурних пам'яток, створенню музею, в дослідницькій роботі, висловив свою думку щодо перспектив археологічного дослідження Житомирщини [3]. У 1927 р проводив археологічні роботи на Бердичівщині: розкопки пам'яток трипільської культури в с. Райки, Плискові, Чернявці [4]. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) доручив йому провести дослідження склепів Кармелітського монастиря [5], однак про результати цих обстежень відомостей немає. П.Курінний надавав музею і методичну допомогу в розкопках Райковецького городища у 1928 р [6].

Ім'я П. Курінного нині теж мало відоме широкому загалу краєзнавців. В довоєнний час активно займався археологічними, етнографічними дослідженнями, засновник та директор Всеукраїнського Лаврського Музейного городка у Києві, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. У 1943 р емігрував, жив і працював в Західній Німеччині, був професором Українського Вільного Університету (в Мюнхені), дійсним членом Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, головою Української Вільної Академії Наук (у Німеччині), редагував "Українські збірники" "Інституту для вивчення СРСР" у Мюнхені [6].

Саме Т.Мовчанівський запропонував для музейної експозиції використати колишній монастир "Босих кармелітів", якому в той час загрожувало знищення. На його території знаходилось ряд приміщень, які використовувались з метою далекої від культурних потреб: конюшні, гаражі, склади сіна, вівса, дров [8]. Комісією окрвиконкомом для обстеження кляштора у жовтні 1925 р охарактеризовано його стан як катастрофічний: "...а) розвалюються стіни та башти, б) повикидано й валяються гармати, в) позбивано фрагменти ліпки, г) цегла розвозиться міщанами, д) в склепах міщани добувають глину як будівельний матеріал" [9]. Частина території кляштора належала релігійній общині, частина - житловому відділу міськкомунгоспу. Така міжвідомча розпорошеність призводила до того, що на його території не було єдиного господаря, який би дбав про стан будівель, підтримував їх в належному стані.

Т.Мовчанівський підготував ґрунтовну наукову довідку про історико-культурну цінність будівель кармелітського монастиря, переконував окрвиконком

передати їх для музею. Зрештою 11 листопада 1925 р окрвиконком погодився з його пропозиціями і прийняв рішення "... монастир Босих Кармелітів зі всією територією, костьолом, помешканнями та майном лічити підлягаючими рішучій охороні збоку окружної інспектури наросвіти:

3) з метою практичного здійснення охорони передати монастир.... під заснований соціально-історичний музей" [10]. Остаточо приміщення костьолу передані музею лише в 1931р [11].

Відкриття музею відбулося 14 листопада 1926 р. Привітання з цього приводу надійшли від багатьох культурних, наукових, установ України, зокрема від Укрнауки, ВУАКу, Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Шевченка, Полтавського державного музею, Волинського Науково-Дослідного музею (м.Житомир), Коростенського округового музею і товариства краєзнавства Коростенщини [12].

Основним напрямом науково-дослідної роботи музею було вивчення археологічного минулого регіону. Саме зусиллями Т.Мовчанівського було започатковано планомірні археологічні дослідження Бердичівщини. Він обстежував трипільські поселення в с.Білилівці, Ягнятині, Карабчиєві, Яроповичах, Райках [13]. Пропонував оголосити ряд археологічних об'єктів, зокрема могильник і городища в с.Ягнятин, городища в Карабчиєві, Яроповичах, Деревичах, Райках пам'ятками місцевого значення [14]. Особливе наукове значення мали його розкопки городища епохи Київської Русі в с.Райки, започатковані в 1929 р продовжувались і в пізніші роки. Однак, підготовлена ним праця "Райковецьке феодальне городище" залишилась неопублікованою, зберігається в Науковому архіві Інституті археології НАН України [15]. В пізніші роки розкопки цього городища були продовжені В.К.Гончаровим, який починав свою наукову діяльність під керівництвом Т.Мовчанівського на розкопках цього городища та на розвідках інших археологічних пам'яток [16]. Матеріали розкопок В.Гончарова видрукувані монографією[17].

Бердичівський музей був і своєрідним організаційно-методичним та координаційним центром проведення археологічних робіт в окрузі, навколо якого гуртувались ентузіасти-аматори. Бердичівська окрінспектура освіти видавала дозволи на проведення археологічних робіт сільським жителям Мочульському О.І., Онищуку М.[18] (інформації про результати їх робіт немає). До музею надходили повідомлення із сіл про різні археологічні знахідки, які пізніше перевірялись Т.Мовчанівським та В.Гончаровим. Не обходило і без курйозів. Так, в 1926 р мешканці с.Білилівки (нині Ружинський р-н) Володимир і Терешко Якименки повідомили музей про підземні

ходи в селі, в яких повинна бути “сила золотих предметів” і просили щоб за цю інформацію “держава хай би їм прислала 2 трактори, а також машин”[19]. Та це повідомлення базувалось на неперевічених слухах.

Результати археологічних робіт Тодось Миколайович популяризував на сторінках місцевої газети. Так протягом 1926 р помістив тут дописи “Що таке археологія”, “Археологічні пам’ятки на Україні”, “Археологічні дослідження на Бердичівщині”.

Т.Мовчанівському належить також пріоритет в справі охорони пам’яток архітектури округи. Зокрема у вересні 1927 р обстежував садибу Ганських-Ржевуських у Верхівні, яка тоді використовувалась агрошколою. У доповідній записці констатував, що садиба є цінним об’єктом і підлягає спеціальній охороні, висловив стурбованість за долю картин, предметів, що становили художню та історичну цінність, вимагав їх передачі до музею [20]. Пізніше, у 1930 р, Тодось Миколайович поставив перед окрінспектурою освіти питання щоб всі роботи на території садиби погоджувались з музеєм [21].

У 1928 р Т.Мовчанівський підняв проблему про оголошення заповідником республіканського значення будинку синагоги в с. Погребище. В доповідній записці зазначив, що історія цієї синагоги нараховує близько 200 років, інтерес до неї проявляли американські та німецькі вчені, її архітектура досить цікава і своєрідна, вимагає обов’язкової охорони і збереження [22]. Для вирішення цієї проблеми звертався Народний комісаріат освіти України.

Музей регулярно проводив огляди культових споруд Бердичівської округи з метою виявлення предметів, які становлять музейну цінність[23].

Важливим напрямком в діяльності Бердичівського музею по охороні духовних цінностей була турбота про збереження книжкових зібрань в колишніх панських маєтках. Цікавою і до певної міри загадковою стала історія з бібліотекою графа Ржевуського, яка зберігалась в його маєтку в с. Погребище. Книги були продані місцевою агрошколою в Київ. Т.Мовчанівський добився від окрінспектури освіти скасування цього продажу і передачі книг до Бердичівського музею [24]. Як показали далі з’ясування, ім’я покупця цієї бібліотеки в Києві так і не було встановлено. Неодмінний секретар ВУАН академік А. Кримський у листі до музею повідомив, що академія Наук, так же як і інші наукові бібліотеки Києва ніяких книжок у Погребищенської агрошколи не закупували [25]. Стараннями Т.Мовчанівського книги з бібліотеки Ржевуського були перевезені до Бердичівського музею. Їх кількість

нараховувала більше трьох тисяч томів, на 70% складалась із стародруків 17-19 ст переважно французькою, латинською та польською мовами, охоплювали різні галузі знань [26]. Музей планував також перевезти бібліотеки з Юзефівки, Дзюнькова, Любара, однак про виконання цих задумок інформації немає. Стараннями Т.Мовчанівського до музею були забрані від Польського клубу Бердичева рештки колишньої “Кармелітанської книгозбірні”, яка складалась в основному з стародруків та видань Бердичівського кляштору [27]. Проблематичним було створення каталогу врятованих книгозбірок. Для музею, штат якого на той час складався з двох працівників, детальний опис врятованих книгозбірок був не під силу.

До речі, на необхідність укомплектування музейного штату згідно діючих вимог звернула увагу комісія Групкому Спілки РОБОС у жовтні 1928 р. Ознайомившись з умовами роботи працівників музею комісія констатувала грубі порушення трудового законодавства, яке виражалось у перегрузці працівників, робочий день яких тривав 12 годин. Перегрузка пояснювалась тим, що в музеї замість рекомендованих для краєвих музеїв 28 працівників в дійсності працювало лише 3. Комісія рекомендувала з метою налагодження нормальних умов праці розширити його штат, а також збільшити оплату праці, прирівнявши її до оплати наукових співробітників, а не до політпрацівників, як це було в Бердичівському музеї [28]. Частково ці вимоги пізніше були задоволені, зокрема штат музею розширено до 13 чоловік.

В бібліотеці музею зберігалось багато цінних в науковому відношенні історичних актів. Зокрема Академія Наук зверталась до Т.Мовчанівського з проханням надати для наукового опрацювання ті чи інші документи. Так, Михайло Грушевський у листі від 29 грудня 1927 р просив надіслати до Археографічної комісії ВУАН Бібіковські інвентарі на маєтки дідичів Ф.Мовчинського, І.Липовецького, Є.Красицького, та інших [29]. Після наукового опрацювання комісія повернула ці матеріали до музею [30].

Музей організував і планомірні етнографічні дослідження сіл Бердичівської округи. Було розроблено спеціальну “програму опису села” та “ Анкету-програму для музейного кореспондента- дослідника на селі” [31]. До цієї справи крім музейних працівників були залучені широкі кола ентузіастів.

Результати своїх краєзнавчих пошуків Тодось Миколайович виклав в наукових працях. Для історіографії Бердичева неперехідне значення має його невелика брошура про історію кляштора “Босих Кармелітів” [32], в якій вчений на основі широкого кола

історичних джерел простежив економічний та культурний розвиток міста через призму історії цієї архітектурної пам'ятки на протязі XVI- початку XX ст. Книга невелика за обсягом, та в ній автор ґрунтовно проаналізував господарську та культурну діяльність кляштора, який з часом набув значення важливого економічного центру та класового чинника для цілого краю. Ця книга Т.Мовчанівського могла б служити до певної міри взірцем сучасним краєзнавцям при написанні історичних монографій-брошур про міста та села.

Багато його праць залишились в рукописах. До речі, в Бердичівському філіалі ДАЖО зберігаються тези його доповіді про результати розкопок Райковецького городища- “Слов'янське городище в с. Райках за матеріалами розкопок 1930 р” (мабуть підготовлені для участі в з'їзді музейних працівників РСФСР у 1931 р) [33].

Наукова діяльність Бердичівського соціально-історичного музею в 20-х роках була помітною і високо оцінювалась науковцями та державними структурами. Так в 1926 р Народний Комісаріат освіти характеризував його роботу як “...надзвичайно цінну й велику”[34]. Музей підтримував тісні стосунки з науковими установами України – Академією Наук, Всеукраїнським Археологічним комітетом, Волинським Науково-дослідним музеєм та іншими закладами. У травні 1931 р Тодося Миколайовича було обрано до складу Українського комітету охорони пам'яток культури. Це було визнанням його значних особистих заслуг в справі охорони, збереження, та популяризації пам'яток Бердичівщини. Музей, заснований Т. Мовчанівським відіграв у 30- 40- х роках помітну роль в розвитку музейної справи на Житомирщині, в дослідженні археологічних та архітектурних пам'яток краю. Закладені ним дослідницькі традиції по вивченню археологічного минулого Бердичівщини були продовжені в післявоєнні роки директором Бердичівського історико-краєзнавчого музею В.Місяцем, місцевим археологом- аматором Г.Богуном, працівником Житомирського краєзнавчого музею (нині доктор історичних наук, професор) І.Винокуром. Пізніше експонати Бердичівського музею були перевезені в Житомир і прислужились в створенні експозиції обласного краєзнавчого музею.

Джерела та література

1. Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. – К., 1928.

2. Нестуля О. Неспокій серця (Ф.М. Мовчанівський)// Репресоване краєзнавство. - К., 1991.- С. 209-215.

Кононенко Ж. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930-40-х та початку 1950-х років)// Археологія. – 1992. - №1. – С. 105-106.

Хададова М. Краєзнавча діяльність Т.М. Мовчанівського на Житомирщині в 20-30 рр. ХХ ст.// Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир: Журфонд, 1997.- С. 93-95.

3. ДАЖО. Бердичівський філіал. Ф.Р.- 621. Оп.1. Спр.2. Арк.566.

4. Там само. Спр.5. Арк. 168.

5. Там само. Арк. 143.

6. Там само. Арк. 300.

7. Енциклопедія українознавства. – Т.4.- Львів, 1994.- С.1241;
Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали.- К.: Наукова думка, 1993.- С.527.

8. ДАЖО. Бердичівський філіал. Ф.-Р.-621. Оп.1. Спр. 1. Арк. 92.

9. Там само. Спр.2. Арк.454.

10. Там само. Арк. 486.

11. Там само. Спр.15. Арк. 362.

12. Там само. Спр.2. Арк, 116, 117, 118, 128, 129, 131.

13. Там само. Спр.5. Арк. 100.

14. Там само. Арк. 173 зв.

15. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.20. №11.

16. ДАЖО. Бердичівський філіал. Ф.Р.- 621. Оп.1. Спр.15. Арк. 1, 16, 367.

17. Гончаров В. Райковецьке городище.- К., 1949.

18. ДАЖО. Бердичівський філіал. Ф.Р.-621. Оп.1. Спр. 2. Арк.79, 80.

19. Там само. Спр. 1. Арк. 12, 12 зв.

20. Там само. Арк. 38, 39.

21. Там само. Спр.15. Арк. 59.
22. Там само. Спр.1. Арк. 173
23. Там само. Арк.279- 286.
24. Там само. Арк. 632.
25. Там само. Арк. 652.
26. Там само. Арк. 656.
27. Там само. Арк. 654.
28. Там само. Спр. 5. Арк.280.
29. Там само. Спр. 1. Арк.701.
30. Там само. Арк. 88.
31. Там само. Арк.453, 454, 478.
32. Мовчанівський Т.М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник.- Харків, 1931.
33. ДАЖО.Бердичівський філіал.Ф.Р-621. Оп.1. Спр.15 Арк. 344-345.
34. Там само. Спр. 2. Арк.563.